

Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Δικαιϊκές παρενέργειες ολιγανδρίας...

Η απονομή της δικαιοσύνης και ειδικότερα η οργάνωση του συστήματος της σπάνια παρουσιάζεται στις ιστορικές αφηγήσεις ως μία δυναμική διαδικασία, αφού ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν την σταθερότητα και την διάρκεια. Η «ολιγανδρία» έχει ελάχιστες φορές συσχετισθεί με δικαιικά φαινόμενα, αν και επιδρά αποφασιστικά, κυρίως στο πεδίο εφαρμογής των κανόνων δικαίου. Μία επιγραφή που χρονολογείται στο τέλος του πρώτου ή στις αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. από την Χερσόνησο της Ταυρίδας, σημερινής Κριμαίας, μας παρέχει τον σύνδεσμο μεταξύ των δύο κοινωνικο-νομικών φαινομένων, καθώς αναφέρεται ρητά σε αιτιώδη σχέση μεταξύ «ολιγανδρίας» και δικονομικού συστήματος. Παρόλο που η επιγραφή είχε εντοπιστεί ήδη από το 1908, παρέμενε, προφανώς, στην αποθήκη του μουσείου της Χερσονήσου, υπέφερε τις τύχες της Κριμαίας και δημοσιεύτηκε το 2005 από τον I. Makarov¹.

1. Δημοσίευση στα ρωσικά, Makarov (2005), δημοσίευση στα γαλλικά, Makarov (2007a) (= SEG 55.838, AEp 2007 αρ. 1243, BE 2008 αρ. 411) και συνοπτικά Makarov (2007b). Νέα έκδοση του κειμένου με εκτενείς παρατηρήσεις για την γλώσσα, την ορολογία, το ιστορικό πλαίσιο, την χρονολόγηση και τις ρυθμίσεις από τον Kantor (2012), τον

Μετά από μια σύντομη ιστορική αναφορά και συνοπτική παρουσίαση του επιγραφικού τεκμηρίου, θα εστιάσω στην εξέταση των δικαιοῦκων θεσμών που εισάγονται ως απάντηση στην «ολιγανδρία».

Ιστορικό πλαίσιο

Η Χερσόνησος, κοντά στη σύγχρονη Σεβαστούπολη (3 χλμ. δυτικά) στο νοτιο-οδυτικό άκρο της χερσονήσου της Κριμαίας, ήταν αποικία της Ηράκλειας του Πόντου. Η χρονολογία ίδρυσης της αμφισβητείται έντονα, με το δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα να θεωρείται η πιο πιθανή, αν και προηγούμενες εγκαταστάσεις στην περιοχή χρονολογούνται ήδη από τον ύστερο έκτο αιώνα². Η οργάνωση της πόλης φαίνεται ότι ήταν δημοκρατική, με βουλή, εκκλησία του δήμου και άρχοντες [βασιλεύς, αἰσυμνάται, δαμιουργοί, νομοφύλακες, ἀστυνόμοι, ἀγορανόμοι, ενδεχομένως και διαδικασία του ὀστρακισμού³], όπως διαφαίνεται και από την πολύτιμη μαρτυρία του κειμένου του ὄρκου των πολιτών⁴, το οποίο χρονολογείται στις δύο πρώτες δεκαετίες του τρίτου αιώνα π.Χ. Η επέκταση των γειτονικών σκυθικών φύλων τον δεύτερο αιώνα

οποίο και σε γενικές γραμμές ακολουθώ.

2. Για την ιστορία της περιοχής βλ. Gajdukevich (1971), Vinogradov & Zolotarev (1990), Zolotarev (2003), Hansen & Heine Nielsen (2004: 941-4) και πιο πρόσφατα Müller (2010: 93-102).

3. Βλ. Vinogradov & Zolotarev (1999).

4. *IosPE* i² 401, 13-24: οὐ/δὲ καταλυσῶ τὰν δαμοκρατίαν, οὐ/δὲ τῶι προδιδόντι καὶ καταλύοντι ἐ/πιτρεψῶ οὐδὲ συγκρυψῶ, ἀλλὰ ἐ/ξαγγελῶ τοῖς δαμιουργοῖς τοῖς κα/τὰ πόλιν· καὶ πολέμιος ἐσσοῦμαι τῶ<ι>/ ἐπιβουλεύοντι καὶ προδιδόντι ἢ ἀφι/στάντι Χερσόνασον ἢ Κερκινίτιν ἢ/ Καλὸν λιμένα ἢ τὰ τεῖχη καὶ χώραν/ τὰν Χερσονασιτᾶν· καὶ δαμιουργησῶ/ καὶ βουλευσῶ τὰ ἄριστα καὶ δικαιοῦτα/τα πόλει καὶ πολίταις. (οὔτε θα καταλύσω τὴν δημοκρατίαν, οὔτε θα ἐπιτρέψω οὔτε θα συγκαλύψω αὐτόν που θα τὴν προδώσει καὶ θα τὴν καταλύσει, ἀλλὰ θα τοὺς φανερώσω στοὺς δαμιουργοὺς καὶ θα εἶμαι ἐχθρὸς σε ὅποιον ἐπιβουλεύεται καὶ προδίδει ἢ προσπαθεῖ νὰ ἀποσπάσει τὴν Χερσόνασο ἢ τὴν Κερκινίτη ἢ τὸν Καλὸ Λιμένα ἢ τὰ τεῖχη καὶ τὴν ἐνδοχώρα τῶν Χερσονασιτῶν καὶ θα ἀσκήσω τὰ καθήκοντα τοῦ δαμιουργοῦ καὶ τοῦ βουλευτῆ με τὸν καλότερο καὶ δικαιοῦτερο δυνατό τρόπο γιὰ τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολῖτες). Βλ. ἐπίσης *Syll*³ 360, *SEG* 3.602, 14.488, 18.308, 34.750, 1720, 40.613, 42.693, 43.497, 47.1166, 48.997, 56.869, *BE* 1955 αρ. 164, 1958 αρ. 352, 1959 αρ. 271, 1990 αρ. 520. Μετάφραση στα γερμανικά, Brodersen (1996: αρ. 339). Βλ. ἐπίσης τὸν ὄρκο τοῦ βασιλιά τοῦ Πόντου Φαρνάκη, *IosPE* i² 402, 20-28 (155 π.Χ.): οὐδὲ πράξω/ κατὰ Χερσωνησιτῶν ὃ μέλλει βλάπτειν/ τὸν δῆμον τὸν Χερσωνησιτῶν, ἀλλὰ συν/διαφυλάξω τὴν δημοκρατίαν κατὰ τὸ δυνατόν, ἐμμενόντων ἐν τῇ πρὸς ἐ/μὲ φιλίαι καὶ τὸν αὐτὸν ὄρκον ὁμοσάντων./ τὴν τε πρὸς Ῥωμαίους φιλίαν διαφυλασσόν/των καὶ μηδὲν ἐναντίον αὐτοῖς πρασσόν/των, (δεν πρόκειται νὰ διαπράξω ἐναντίον τῶν Χερσωνησιτῶν κάτι τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ βλάψει τὴν πολιτεία τῶν Χερσωνησιτῶν ἀλλὰ θα διαφυλάξω ἀπὸ κοινού ὅσο εἶναι δυνατό τὴν δημοκρατίαν, εφόσον καὶ αὐτοὶ διατηροῦν φιλικές σχέσεις μαζί μου καὶ δώσουν τὸν ἴδιο ὄρκο καὶ διαφυλάξουν τὴν φιλία με τοὺς Ῥωμαίους καὶ εφόσον δεν προχωρήσουν σε ἐνέργειες ἐναντίον τοὺς), γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ὁποῖου βλ. Munk Højte (2005). Γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Χερσονήσου βλ. τὸ παλαιὸ ἀλλὰ ἀκόμα χρήσιμο ἀρθρο τοῦ Latyshev (1885).

π.Χ. οδήγησαν τους Χερσονησίτες στην αγκαλιά των βασιλέων του Βοσπόρου⁵, χωρίς αυτό να σημαίνει κατ' ανάγκη και την κατάργηση του πολιτεύματος τους. Ο Ιούλιος Καίσαρας αφαίρεσε την πόλη από την επιτροπεία του βασιλείου του Πόντου και η πόλη απόλαυσε την «ελευθερία» της⁶. Μετά τη δολοφονία του Καίσαρα, οι βασιλείς του Πόντου προσπάθησαν να θέσουν ξανά την Χερσόνησο υπό την προστασία τους, αλλά ο Οκταβιανός το 25/24 π.Χ. απέδωσε ξανά στην πόλη την αυτονομία της, γεγονός που συνοδεύτηκε από την υιοθέτηση νέου ημερολογίου και τη σύναψη συμφωνίας συμμαχίας. Την περίοδο 45-49 μ.Χ. η Χερσόνησος συντάσσεται με τους Ρωμαίους εναντίον του βασιλιά του Βοσπόρου Μιθριδάτη του Η' με αποτέλεσμα η πόλη να φιλοξενήσει ρωμαϊκά στρατεύματα. Λίγο μετά τα μέσα του πρώτου αιώνα μ.Χ. η Χερσόνησος πολιορκείται ξανά από τους Σκύθες και λαμβάνει βοήθεια από τον ρωμαίο διοικητή της Μοισίας Τι. Πλαύτιο Σιλβανό Αιλιανό (PIR² vi 480). Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αδριανού (117-131 μ.Χ.) η πόλη τίθεται υπό την κηδεμονία του βασιλιά του Βοσπόρου, Κότυ II.

5. Στράβ. 7.4.3: ἐξ ἐκείνου δὴ τοῦ χρόνου τοῖς τοῦ Βοσπόρου δυνάσταις ἢ τῶν Χερρωνησιτῶν πόλεις ὑπήκοος μέχρι νῦν ἐστὶ ... (και από εκείνη την εποχή η πόλις των Χερσονησιτών ήταν υποτελής στους κυρίαρχους του Βοσπόρου, όπως (και παραμένει) μέχρι τώρα), IosPE I² 352, 2-12: ἐπε[ιδὴ Διόφαντος Ἀσκλη[πι]οδώρου Σινωπεὺς φίλος [μὲν καὶ]/ [εὐεργέτας ἀμῶν] ἐὼν, πιστε[υ]όμενος δὲ κα[ὶ] τιμώμενος οὐ[θενὸς ἦσσαν ὑπὸ βασιλέος Μιθραδάτῃ Εὐπά[το]ρος], διὰ παντὸς ἀγαθοῦ παραίτιος γίνεται ἐ[κ]άστωι ἀμῶν, ἐπ[ὶ] τὰ κάλλιστα καὶ ἐνδοξότατα τὸν/ [βασ]ιλέα προτρεπόμενος· παρακληθεὶς δ' ὑπ' αὐτοῦ [καὶ] τὸν ποτὶ Σκύθας πόλεμον ἀναδεξάμενος/ [καὶ] παραγενόμενος εἰς τὴν πόλιν ἀμῶν, ἐπάνδρως παντὶ τῷ στρατοπέδῳ τὴν εἰς τὸ πέραν διάβα[σι]ν ἐποίησατο. (επειδὴ ο Διόφαντος, γιος του Ασκληπιοδώρου από τη Σινώπη, ὄντας φίλος και ευεργέτης μας, τον οποίον πολύ περισσότερο ο βασιλιάς Μιθριδάτης Ευπάτορας εμπιστεύεται και τιμά, και γίνεται αιτία κάθε καλού στον καθένα από εμάς, προτρέπει δε τον βασιλιά να κάνει τα καλύτερα δυνατά και τα πιο ἐνδοξα (πράγματα). Κατόπιν παράκλησής του, δέχθηκε να αναλάβει τον πόλεμο ἐναντίον των Σκυθῶν και ὅταν ἐφτάσε στην πόλιν μας πέρασε στην ἄλλη πλευρά με ὅλο το στρατό). Βλ. ἐπίσης Syll³ 709, SEG 18.307, 27.430, 31.681, 37.653, 39.622, 42.695, 46.923, 925, 934, 47.1166, BE 1952 αρ. 108, 1990 αρ. 557, 558, 582, 1993 αρ. 372, 1996 αρ. 302, 1998 αρ. 289, 2002 αρ. 305. Μετάφραση στα αγγλικά, Bagnall & Derow (2004 αρ. 56), στα ιταλικά μαζί με ἐνδελεχὴ ἀνάλυση, Boffo (1989).

6. Πλίνιος, Nat. 4.85: *mox Heraclea Cherronesus libertate a Romanis donatum; Megarice vocabatur antea, praecipui nitoris in toto eo tractu custoditis Graeciae moribus V passuum ambiente muro* (και στη συνέχεια η Ηράκλεια Χερσόνησος, στην οποία πρόσφατα η Ρώμη παρείχε την ελευθερία. Πριν ονομαζόταν Μεγαρική και είναι η πιο καλλιεργημένη πολιτεία σε ὅλη την περιοχή, επειδὴ διατήρησε τα ἤθη των Ελλήνων, περιβάλλεται δε ἀπὸ τείχος μήκους 5 μιλίων). Επίσης βλ. Gajdukevich (1971: 334-5) και Makarov (2007a: 877-9).

Το κείμενο της επιγραφής

- Ἀγαθαὶ τύχαι· ἔδοξε ταῖ βο[υ]λαῖ καὶ τ[ῶ]ι δ[ι]άμωι· ἐπ[εὶ]
 διὰ τὰν ὀλιγανδρίαν τὰς πόλιος Ο.[-----⁶-----]οντι το[ῖ]
 ἄ[ρχ]οντε[ς] ..NTE.B.O.A.ΦΑΣ.[-----⁶-----τ]οῦ ἐννό-
 [μ]ου πλάθ[ε]ος τῶ]ν πολειτᾶν καὶ δι[ὰ τ]οῦτο συν-
 5 βαίνει δ[ί]κας π[αύ]εσθαι τοὺς δικα[στ]ᾶ[ς] τοὺς ἐν τοῖς
 ἐπιδίκ[οις] κρίνοντας(;) ----- ὦ]στε [δ]ιὰ τοῦ[το]
 ἀταξίαν τινὰ [-----εὐθ]ύν[ε]σθαι δὲ ἄ[ρ]-
 χοντα ΠΟ.[-----] τοὺς κατὰ ἔτος ἄρχον-
 τας εἰς Ο.[-----]ΙΣ κλαροῦν [κα]τ[ὰ]
 10 τὸν νόμο[ν] -----τᾶ]ς βουλαῖ καὶ τῶ[ν] -----]
 [..]ΑΝΩΝ[-----] ἐνκλήματα ἔχει μείζωι δύ-
 [να]μιν [ἦ * ----- ὅσα δὲ⁷] μείζωι δύναμιν ἔχει
 [ἦ] *ξ', ἀποκλαροῦν ἄν[δ]ρας ιε'. [ὅ]σα δὲ π[λεί]ονός
 ἐστὶν τε[ι]-
 [μ]άματο[ς] ἦ *] λ', ἄνδρας θ'. [τ]ῶν δὲ ἡτ[τόν]ων ἐνκλή-
 15 [μ]άτων ἄνδρας ζ', ἐκτὸς αἶ κ[α] μὴ ἐκοῦσιν ἦν τοῖς ἀντι-
 δίκοις ὀλιωιτέροις χρῆσθαι κ[ρι]ταῖς ἢ καταδωσιάζει⁸
 [ἔ]στω δὲ ἐξουσία τοῖς ἀντιδίκοις ἐκ τοῦ πλάθεος το[ῦ]
 [ἐ]ννόμου ----- τῶν δικ[ασ]τῶν ἀπολέγειν πέντε
 ὑπεξαίρο[υ]-
 [μένους· ἄλλους(;) δὲ δ]ικάζειν κατὰ τὸν νόμον τὸν τῶν
 -----^{vacat}..Ο[---]⁹
 20 [--- καὶ ὁ]μνύοντας φέρειν τὰν ψᾶφ[ον] -----]
 [-----] τὸν νόμον ΟΣ.Ε.[-----]
 [-----].Ο κατὰ τὸν ν[ό]μον -----]
 [---βασιλευούσα(;)]ς Παρθέ[νου] ἔτεος(;) ¹⁰-----]
 [-----].ΑΓ.[-----]

Ἀγαθὴ τύχη. Ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος
 αποφάσισαν. Ἐπειδὴ ἐξαιτίας τῆς
 ὀλιγανδρίας στὴν πόλη (συμβαίνει) ... οἱ
 ἄρχοντες ... τοῦ νόμιμου αριθμοῦ τῶν
 πολιτῶν καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ οἱ δικαστές, οἱ
 οἱποῖοι κρίνουν διαφορές, ἔχουν
 σταματήσει νὰ κρίνουν τις (εκκρεμεῖς)
 υποθέσεις ... ὥστε ἐξαιτίας αὐτοῦ ἀταξία
 (ἔχει προκληθεῖ) ... καὶ νὰ λογοδοτεῖ ὁ
 ἄρχοντας ... τοὺς ἄρχοντες κάθε ἔτους
 σε... νὰ κληρώνουν σύμφωνα με τὸν νόμο ...
 τῆς βουλῆς καὶ τῶν ... προσφυγές αξίας
 μεγαλύτερης ἀπὸ ... γιὰ ὅσες δὲ ἔχουν
 αξία μεγαλύτερη ἀπὸ 60 δηνάρια νὰ
 κληρώνουν 15 ἄνδρες, καὶ γιὰ ὅσες ἔχουν
 αξία μεγαλύτερη ἀπὸ 30 δηνάρια 9 ἄνδρες,
 καὶ γιὰ ὅσες ἔχουν μικρότερη αξία 7
 ἄνδρες, ἐκτὸς εἰάν οἱ ἀντίδικοι ἐκουσίως
 (αποφασίσουν) νὰ χρησιμοποιήσουν
 μικρότερο ἀριθμὸ δικαστῶν ἀπὸ αὐτὸν
 ποὺ ὀρίζεται στὸ νόμο. Οἱ ἀντίδικοι ἔχουν
 τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ νόμιμο ἀριθμὸ ... τῶν
 δικαστῶν νὰ ἐξαιρέσουν πέντε, οἱ
 ὑπόλοιποι δικαστές νὰ δικάζουν σύμφωνα
 με τὸν νόμο τῶν ... καὶ ἀφοῦ ὀρκιστοῦν νὰ
 ψηφίσουν ... τὸν νόμο ... σύμφωνα με τὸν
 νόμο ... ὅταν ἦταν βασιλιάς(;) ἡ Παρθένος
 τοῦ ἔτους(;)...

7. --- ὅσα δὲ(;) ἐνκλήματα ἔχει μείζωι δύ/[να]μιν [ἦ * (numerus) ἄνδρας(;) (numerus) ὅσα δὲ].

8. καταδοξάζει – Avram, BE.

9. [πρ]ο[ξένων(;)] – Chaniotis, SEG. Πρβλ. Kantor (2012: 18-19).

10. Kantor (2012).

Περιεχόμενο του ψηφίσματος

Η έλλειψη αναφοράς στον εισηγητή ή στους εισηγητές του ψηφίσματος σημειώνεται από τον Kantor (2012: 7), ο οποίος την αποδίδει στην έκτακτη κατάσταση στην οποία διατελούσε η πόλη. Αλλά παρόμοια έλλειψη, αντανάκλαση της ασυνεπούς γραμματειακής πρακτικής, δεν είναι κάτι σπάνιο στα επιγραφικά τεκμήρια, επομένως ίσως δεν πρέπει να της αποδοθεί ιδιαίτερη σημασία¹¹.

Αντικείμενο του ψηφίσματος¹² είναι η μεταρρύθμιση (ή καλύτερα η μείωση) των συνθέσεων των δικαστηρίων, καθώς η πόλη δεν φαίνεται ικανή να εξασφαλίσει τον απαιτούμενο από τους νόμους της αριθμό πολιτών για την επάνδρωση των δικαστηρίων. Ανάλογα, λοιπόν, με την αξία της επίδικης διαφοράς ορίζεται ότι στο εξής ο αριθμός των δικαστών θα κυμαίνεται από δεκαπέντε ή λίγο παραπάνω έως επτά, εφόσον δεν υπάρχει απόφαση των διαδίκων να κριθούν από ολιγομελέστερο δικαστήριο¹³. Στο κείμενο της επιγραφής εκλαμβάνεται ως καθιερωμένη η κλήρωση των δικαστών από τους άρχοντες. Επιπλέον αναγνωρίζεται, πιθανόν για πρώτη φορά, το δικαίωμα των διαδίκων να εξαιρέσουν έναν αριθμό δικαστών. Η επιγραφή, παρόλη την αποσπασματικότητα της¹⁴, αναδεικνύει δύο δικονομικά ζητήματα άξια σχολιασμού, α) τη θεσμοθέτηση χρηματικών ορίων για τον προσ-

11. Βλ. Rhodes & Lewis (1997: 491-7). Σημειώνω ενδεικτικά τις παρακάτω παρεκκλίσεις ανάμεσα στα ψηφίσματα αθηναϊκών σωματείων του τέταρτου και τρίτου αιώνα π. Χ., IG ii² 1261, 1297, 1302, 1303-5, 1307 και 1317b.

12. Ο εκδότης χαρακτηρίζει το κείμενο ως νόμο, ενώ οι εκδότες του SEG σωστά το θεωρούν ψήφισμα, βασιζόμενοι στην επικεφαλίδα του κειμένου, βλ. Kantor (2012: 5-7) με τις επιβαλλόμενες επιφυλάξεις και Rhodes & Lewis (1997: 206-8) για τις εισαγωγικές φόρμουλες των ψηφισμάτων από την Χερσόνησο.

13. Ειδικότερα ορίζονται τέσσερις κλίμακες, για διαφορές κάτω των 30 δηναρίων εκδίκαση από επτά δικαστές, διαφορές μεταξύ 30 και 60 δηναρίων ακρόαση από εννέα δικαστές, διαφορές από 60 δηνάρια (έως ίσως 90 ή 120 δηνάρια;) εκδίκαση από 15 δικαστές και τέλος διαφορές αξίας ανώτερης των προηγούμενων θα εκδικάζονταν από άγνωστο αριθμό δικαστών (ίσως 31;).

14. Οι τελευταίοι σωζόμενοι στίχοι της επιγραφής κάνουν ρητή αναφορά δύο φορές σε κάποιον νόμο και μνημονεύουν την υποχρέωση των δικαστών να ψηφίσουν αφού ορκιστούν [--- καὶ ὁ]μνύοντας φέρειν τᾶν ψᾶφ[ον ---] (στ. 20). Ο Kantor (2012: 19) συσχετίζει τη φράση με την έκφραση στον όρκο των Χερσονασιτών, IOSPE I² 401, 35-36 ότι θα δικάζουν σύμφωνα με τον νόμο. Αλλά η διάταξη στο τροποποιητικό ψήφισμα αφορά την κατά περίπτωση απόδοση δικαιοσύνης και όχι τα γενικά καθήκοντα, επομένως έχει παρόμοιο χαρακτήρα με την διάταξη από την Θάσο του δεύτερου μισού του τέταρτου αιώνα π.Χ., SEG 17.416, 15-16: δικάζειν δὲ αὐτοὺς ὁμνύντας [κατὰ]/ [τοὺς νόμους ὡς ἰσότη]ατα καὶ δικαιοτάτα.

διορισμό της καθ' ύλη αρμοδιότητας λόγω ποσού¹⁵ και β) τη δυνατότητα των διαδίκων να απορρίπτουν κάποιους δικαστές.

Ως αιτία της μεταρρύθμισης προβάλλεται η ολιγανδρία, η οποία προφανώς είχε πλήξει για μεγάλο χρονικό διάστημα την πόλη. Εκείνο, όμως, που είναι πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι αυτή είναι η πρώτη φορά που η ολιγανδρία συνδέεται αιτιωδώς με δικαιοδικές παρενέργειες. Συνήθως η ολιγανδρία (ή η ολιγανθρωπία) συσχετίζεται με και ερμηνεύει π.χ. την παρακμή της Σπάρτης μετά τη μάχη στα Λεύκτρα το 371 π.Χ., την παρακμή της Βοιωτίας, σύμφωνα με τον Πολύβιο¹⁶, ή την κατάσταση έκτακτης ανάγκης σε πόλεις που οδηγούν σε πολιτογράφηση δούλων και σε συνοικισμούς¹⁷. Τα τελευταία χρόνια έχει υποστηριχθεί ότι η ολιγανδρία - ολιγανθρωπία της ελληνιστικής περιόδου δεν είναι παρά ένας βολικός γραμματειακός τόπος. Η αρχαιολογική έρευνα δεν δικαιολογεί μια γενικευμένη πληθυσμιακή καθίζηση, τουλάχιστον στα ελληνιστικά χρόνια¹⁸. Αν αυτή η διαπίστωση ευσταθεί, τότε θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η επίκληση της «ολιγανδρίας» αποτελεί πρόσχημα για την υπονόμηση της λαϊκής συμμετοχής στην απονομή της δικαιοσύνης. Μια τέτοια άποψη όμως στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην κλασική αθηναϊκή εμπειρία των πολυμελών συνθέσεων της Ηλιαίας. Παραμένει, βεβαίως, άγνωστο το τι γινόταν στις άλλες ελληνίδες πόλεις, ιδιαίτερα σε εκείνες χωρίς την δημοκρατική παράδοση της Αθήνας... Η επίκληση της «ολιγανδρίας» *per se* δεν αμφισβητεί την αρχή της συμμετοχής των πολιτών στην απονομή της δικαιοσύνης, εντούτοις μπορεί να χρησιμοποιηθεί με στόχο τη μείωση της αριθμητικής συμμετοχής τους στα δικαστήρια και επομένως στην κατ' ουσία αναίρεση των «δημοκρα-

15. Ο Kantor (2012: 17) εύστοχα επισημαίνει την έλλειψη ρύθμισης για την ποινή του θανάτου. Το γεγονός αυτό εντάσσει τη ρύθμιση σε μια προοπτική επίλυσης χρόνιων προβλημάτων και όχι άμεσων και πιεστικών.

16. Βλ. Cartledge (2002: 264). Για την τραγική κατάσταση όσον αφορά την απονομή της δικαιοσύνης στην Βοιωτία, βλ. Πλβ. 20.6 και για την ολιγανθρωπία σε όλη την Ελλάδα της εποχής του, Πλβ. 36.17.5-9. Επιφυλάξεις των ιστορικών για τη δημογραφική κρίση της ελληνιστικής περιόδου, βλ. Corvisier & Suder (1996) και Corvisier (2001).

17. Πολιτογράφηση: επιστολή του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε' προς τους Λαρισαίους το 214 π.Χ., IG ix (2) 517, 4-5 όπου αναφέρεται: *Πετραῖος καὶ Ἀνάγκιππος καὶ Ἀριστόνους ὡς ἀπὸ τῆς πρεσβείας ἐγένοντο, ἐνεφάνιζόν μοι ὅτι καὶ ἡ ὑμετέρα πόλις διὰ τοὺς πολέμους προσδεῖται πλεόνων οἰκητῶν* (ο Πετραῖος και ο Ανάγκιππος και ο Αριστόνους οι πρεσβευτές όταν έφτασαν, υποστήριξαν ότι και η πόλη σας εξαιτίας των πολέμων έχει ανάγκη από περισσότερους κατοίκους), επίσης Rizakis, *Achaie* III, αρ. 4 (Δύμη, 219/8 π.Χ.): *τούσδε ἅ πόλις πολίτας ἐποίησαντο συμπολεμήσαντας, πολιτογράφηση δούλων*: Αριστοτ., *Πολιτικά* 1278^a. Συνοικισμοί: Μυούς και Μίλητος (Στράβ. 14.1.10), Λέβεδος και Τέως (Στράβ. 14.1.29).

18. Βλ. Gallo (1980).

τικών» δικαστηρίων. Κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί εάν η ένταση του φαινομένου της «ολιγανδρίας» ήταν τέτοια που να δικαιολογεί τη δραματική μείωση του αριθμού των δικαστών, ή μήπως γινόμαστε μάρτυρες μιας ακόμα ρητορικής χρήσης της «ολιγανδρίας» από την πόλη για να δικαιολογήσει τον δραστικό περιορισμό του αριθμού των δικαστών. Θα μπορούσε, άραγε, αυτή η μείωση να αποτελούσε μέρος μιας προσαρμογής της πολιτείας στα ρωμαϊκά πρότυπα;

Στην ύστερη ελληνιστική και αυτοκρατορική περίοδο με την σταδιακή υποχώρηση των ριζοσπαστικών μορφών δημοκρατικής διακυβέρνησης, η «ολιγανδρία» θα πρέπει, νομίζω, να συνδεθεί όχι με την έλλειψη γενικώς ανδρών-πολιτών, αλλά με την έλλειψη ανδρών που ικανοποιούσαν τις περιουσιακές απαιτήσεις για τη συμμετοχή τους στους μηχανισμούς διαχείρισης των κοινών. Όσον αφορά την Χερσόνησο, γνωρίζουμε ελάχιστα την ιστορία της αλλά και την πολιτειακή της διάρθρωση κατά την περίοδο της ρωμαϊκής ηγεμονίας, ώστε να κατανοήσουμε τους γενεσιουργούς λόγους και την επίδραση που είχε η «ολιγανδρία». Σύμφωνα με τον Kantor (2012: 20-21) στα τέλη του πρώτου – αρχές του δεύτερου αιώνα μ.Χ. η Χερσόνησος εντάσσεται στο πλαίσιο της ελληνικής δημοκρατικής παράδοσης σε αντίθεση με προηγούμενες θεωρήσεις περί κυριαρχίας ολιγαρχικών πολιτειακών στοιχείων¹⁹. Πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι η χρήση του όρου «το έννομο πλήθος των πολιτών» στην επιγραφή σηματοδοτεί ένα υποσύνολο των πολιτών της Χερσονήσου, δηλαδή αυτούς που, σύμφωνα με κάποιον άγνωστο σε εμάς νόμο, θεωρούνταν πολίτες και επιπλέον είχαν δικαίωμα να ασκούν «πολιτικές λειτουργίες». Αν, λοιπόν, υπήρχαν παρόμοιοι περιορισμοί, τότε, σε περίπτωση «ολιγανδρίας», ο περιορισμός του αριθμού των μελών στις συνθέσεις των δικαστηρίων αποτελεί μία αναγκαία και προφανή απάντηση²⁰.

19. Βλ. επίσης και Kantor (2012: 15 σημ. 47) όπου ο συγγραφέας δικαιολογημένα αμφισβallestει για την βασιμότητα ισχυρισμών για τον χαρακτήρα του πολιτεύματος στη Χερσόνησο. Παρόλα αυτά, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η επικράτηση ολιγαρχικών στοιχείων δεν είναι απαραίτητο να συνοδεύεται από την εκ θεμελίων αλλαγή του πολιτικού συστήματος, αλλά από μία de facto κυριαρχία περιορισμένου αριθμού προσώπων και την μονοπώληση των πολιτικών λειτουργιών.

20. Βλ. όμως και Kantor (2012: 11-12), ο οποίος υποστηρίζει ότι η «ολιγανδρία» χαρακτηρίζει τη γενικότερη κατάσταση της πόλης και όχι ειδικότερα την έλλειψη καταρτισμένων ατόμων για να στελεχώσουν τα δικαστήρια (η οποία είναι αποτέλεσμα της «ολιγανδρίας»). Αναμφίβολα, η «ολιγανδρία» αφορά την πόλη της Χερσονήσου, επιδρά όμως καταλυτικά στην απονομή της δικαιοσύνης, ιδιαίτερα εάν η συμμετοχή στο μηχανισμό αυτό συνδέεται με περιουσιακά κριτήρια. Θεωρώ πολύ πιθανό παρόμοια λύση να υιοθετήθηκε και στην Αθήνα για την περίοδο 322-319, όπου σύμφωνα με τη Σούδα καταργήθηκαν οι ρητορικοί άγωνες, Σούδα, Λεξικόν Δ 414 Δημάδης, Ἀθηναῖος, ῥήτωρ, καὶ δημαγωγὸς πανοῦργος καὶ εὐτυχὴς πρότερον ναύτης ὢν, ἔγραψεν Ἀπολογισμὸν

Α) Καταρχήν, δεν είναι γνωστό τι ίσχυε στην Χερσόνησο πριν την εισαγωγή του παρόντος συστήματος. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι λειτουργούσαν κάποιου είδους «λαϊκά» δικαστήρια, παρόλο που το μέγεθος τους παραμένει άγνωστο και ότι οι διάδικοι ήταν ελεύθεροι να επιλέξουν να εκδικαστεί η υπόθεση τους από μικρότερο του νομίμου αριθμό δικαστών. Επιπλέον, και μόνο το γεγονός ότι στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης εισάγονται νέοι κανόνες αναφορικά με τη σύνθεση των δικαστηρίων σημαίνει ότι καταρχήν υπήρχε μία οργάνωση η οποία απαιτούσε πολυάριθμες συνθέσεις. Τι μεγέθους συνθέσεις απαιτούνταν παραμένει άγνωστο, ενώ τα δεδομένα από την κλασική Αθήνα δεν μπορούν να καλύψουν το κενό. Η υιοθέτηση δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης αθηναϊκού τύπου (η ενδεχόμενη ύπαρξη της διαδικασίας του «οστρακισμού» το κάνει κατά τι πιο πιθανό) ενισχύει τις παραπάνω ενδείξεις. Σε αυτό συντείνει και η εύστοχη παρατήρηση του Kantor (2012: 11) ότι στην επιγραφή δε γίνεται αναφορά σε ιδιαίτερα προσόντα αυτών που κληρώνονται ως δικαστές²¹. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί ν' αποκλειστεί το ενδεχόμενο κατά το διάστημα που η Χερσόνησος είχε συνδεθεί με το βασίλειο του Πόντου ή αργότερα να είχε προηγηθεί μείωση του αριθμού των δικαστών στα δικαστήρια της.

Ο προσδιορισμός της καθ' ύλη αρμοδιότητας λόγω ποσού σε αρχαίες ελληνικές νομοθεσίες δεν μαρτυρείται πολύ συχνά. Η πιο πρώιμη παρόμοια ρύθμιση χρονολογείται στο πρώτο μισό του πέμπτου αιώνα στη συνθήκη μεταξύ δύο πόλεων στην Λοκρίδα, της Οιάνθειας και των Χαλείων, όπου προβλέπεται ότι διαφορές μεταξύ πολιτών των δύο πόλεων πάνω από μία μνα θα δικάζονται από 15 άνδρες και εκείνες κάτω από μία μνα από εννέα άνδρες²². Στην Αθήνα υπήρχε η δυνατότητα διαφόρων αξιωματούχων να

πρὸς Ὀλυμπιάδα τῆς ἑαυτοῦ δωδεκαετίας. Ἱστορίαν περὶ Δήλου καὶ τῆς γενέσεως τῶν Λητοῦς παίδων. οὗτος κατέλυσε τὰ δικαστήρια καὶ τοὺς ῥητορικοὺς ἀγῶνας. τελευτᾷ δὲ ἐπὶ Ἀντιπάτρου. Ἡ μείωση του αριθμού των πολιτών εξαιτίας της υιοθέτησης περιουσιακών ορίων για την πρόσβαση στην πολιτεία είχε προφανέστατα αντίκτυπο και στην λειτουργία της Ηλιαίας. Η σύμπτυξη των συνθέσεων της Ηλιαίας θα ήταν μία από τις πιθανές απαντήσεις, χωρίς να επηρεάζει την δομή του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Βλ. και Poddighe (1993: 271 n.2), (2002: 56) και Brun (2000: 121).

21. Βεβαίως κανείς δεν θα περίμενε στο ψήφισμα για την αναδιοργάνωση της καθ' ύλη αρμοδιότητας των δικαστικών σωμάτων να γίνεται αναφορά στα προσόντα εκείνων που πρόκειται να δικάσουν διαφορές. Κάτι τέτοιο θα πρέπει να υπήρχε σε φιλόδοξες νομοθετικές παρεμβάσεις ευρύτερου χαρακτήρα και σκοπού.

22. IG ix (1)² (3) 717, B 10-18 (Nomima I 53) (πρώτο μισό 5^{ου} αιώνα): αἱ κ' ἀνδιδάξοντι τοὶ ξενοδίκαι : ἐπομότας ἡελέσ/το : ὁ ξένος : ὁπάγον : τὰν δίκαν : ἐχθὸς προξένο/ καὶ φιδίο ξένο : ἀριστίνδαν : ἐπὶ μὲν ταῖς μναια/ίαις : καὶ πλέον : πέντε καὶ δέκ' ἄνδρας : ἐπὶ ταῖς/ μειόνοις : ἐννέ' ἄνδρας : αἱ κ' ὁ φασστός ποὶ τὸν f/αστὸν δικάζεται κα(τ)

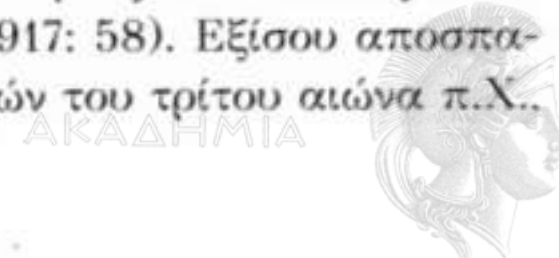
επιβάλλουν ποινές για αδικήματα μέχρι ένα ορισμένο ποσό²³. Στις περιπτώσεις όπου η αρμοδιότητα εκδίκασης ανήκε στους τεσσαράκοντα αυτοί αποφάσιζαν για διαφορές αξίας δέκα δραχμών, ενώ οι διαφορές αξίας άνω των δέκα δραχμών παραπέμπονταν σε δημόσια διαιτησία. Στην Ηλιαία, διαφορές μέχρι και χίλιες δραχμές εισάγονταν για συζήτηση σε δικαστήριο 201 δικαστών ενώ διαφορές πάνω από χίλιες δραχμές σε σύνθεση 401 δικαστών²⁴. Στη συνθήκη μεταξύ Δελφών και Πελλάνας των αρχών του τρίτου αιώνα π.Χ. σώζεται σε αποσπασματική μορφή παρόμοιος όρος για τον καθορισμό ενός είδους καθ' ύλη αρμοδιότητας²⁵. Επομένως, ο προσ-

tās συνβολᾶς· δαμιοργός/ ηελέσται : τὸς ἰορχομότας ἀριστίνδαν τὰν πε/ντορχίαν ὁμόσαντας : τὸς ἰορχομότας τὸν αὐτὸν/ν ἰόρχον ὁμνύεν : πλεθὺν δὲ νικέν. (Εάν η υπόθεση φθάσει στους «ξενοδίκες», ο ξένος ενάγων θα επιλέξει δικαστές ad hoc, εκτός από μάρτυρα ή «ίδιο ξένο», ανάμεσα στους άριστους, για μεν υποθέσεις (αξίας) μεγαλύτερης από 1 μνα, 15 άνδρες, για υποθέσεις μικρότερης (αξίας), 9 άνδρες. Εάν πρόκειται για πολίτη που ενάγει άλλον πολίτη επικαλούμενος τη συνθήκη οι «δαμιουργοί» θα επιλέξουν τους δικαστές ανάμεσα στους άριστους, ορκιζόμενοι σε πέντε θεότητες και οι δικαστές θα δώσουν τον ίδιο όρκο. Η πλειονοψηφία θα επικρατήσει), βλ. Gauthier (1972: 286-92).

23. Αθ.Πολ. 52.4: οί δ' ἀποδέχται τοῖς τελώναις καὶ κατὰ τῶν τελωνῶν, τὰ μὲν μέχρι δέκα δραχμῶν ὄντες κύριοι, τὰ δ' ἄλλ' εἰς τὸ δικαστήριον εἰσάγοντες ἔμμηνα. Νόμος του Νικοφώντος για το νόμισμα, SEG 26.72, 16-26 (Ag. 16, 106C) (Αθήνα, 375/4 π.Χ.): ἐὰν δὲ τις μὴ δέχεται τὸ ἀ[ρ]γ[ύ]ριον ὃ τι ἂν ὁ δοκι/μαστής δοκιμάσῃ, στερέσθω ὧν ἄμ [π]ωλῇται ἐκεῖν/ῃ τῇ ἡμέραι. φαίνειν δὲ τὰ μὲν ἐν [τ]ῷ σί[τ]ωι πρὸς/ τὸς σιτοφύλακας, τὰ δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ κ[α]ὶ [ἐν τῷ ἄλλ/λ]ωι ἄσται πρὸς τοὺς τὸ δῆμο συλλογέ[ας], τὰ [δὲ ἐν τῷ/ι ἐμπορίῳ καὶ τῷ Πει[ρ]αιεῖ πρὸς τοὺς ἐπιμελητ]/ᾶς τοῦ ἐμπορίου πλὴν τὰ ἐν τῷ σίτῳ, τὰ δὲ [ἐν τῷ σί/τ]ωι πρὸς τοὺς σιτοφύλακας. τῶν δὲ φανθέ[ντων, ὁπό]/σα μὲν ἂν ᾖ ἐντὸς δέκα δραχμῶν, κύριοι ὄντων οἱ ἄ/ρχοντες διαγιγνώσκειν, τὰ δὲ ὑπὲρ [δ]έ[κ]α [δραχμάς]/ εἰσαγόντων ἐς τὸ δικαστήριον. (εάν κάποιος δεν αποδέχεται το νόμισμα, το οποίο έχει ελέγξει ήδη ο δοκιμαστής, να στερείται ο.τιδήποτε πουλήσει εκείνη την μέρα. Να γίνεται η καταγγελία, εφόσον συμβεί στην αγορά του σίτου, στους σιτοφύλακες, εφόσον δε συμβεί στην αγορά και στην υπόλοιπη πόλη, στους συλλογείς του δήμου, εφόσον δε συμβεί στο εμπόριο και στον Πειραιά, στους επιμελητές του εμπορίου εκτός από αυτά που συνέβησαν στην αγορά του σίτου, τα οποία θα πρέπει να καταγγελθούν στους σιτοφύλακες. Από τις καταγγελίες, όσες αφορούν αγαθά αξίας μέχρι 10 δρχ. να έχουν την εξουσία να τις κρίνουν οι άρχοντες, όσες δε έχουν αξία άνω των 10 δρχ. να εισάγονται στο δικαστήριο).

24. ΑθΠολ 53, Harrison (1968-71: ii, 43-49 και 239-41) και Αδάμ-Μαγνήσαλη (2008: 93-104). Βλ. επίσης Λουκιανός, Δίς κατηγορούμενος 4: ἀποκληροῦν τὰ δικαστήρια κατὰ λόγον τῶν τιμημάτων ἐξ ἀπάντων Ἀθηναίων, και Kantor (2012: 19).

25. FD iii (1) 486, 3-4 (Staatsverträge III 558) (285-280 π.Χ.):αρων καὶ ὑπακούσας μ.... — — — — ΔΚΙ ἔλ[α]σσαν ἑνδεκα ἀνδ[ρ]ῶν .../ [τ]ὰς δὲ ὑπὲρ πέντε μνᾶς ἔντε δ[έ]κα καὶ πλέον δεκάπεντε ἀνδρῶν (... και αφού ακούσει ... το λιγότερο ἑνδεκα άνδρες ... αυτές δε που είναι πάνω από πέντε μνες (να εκδικάζονται) από δέκα έως το πολύ δεκαπέντε άνδρες), βλ. Haussoulie (1917: 58). Εξίσου αποσπασματικά εμφανίζεται παρόμοιος όρος στην επιγραφή των αρχών του τρίτου αιώνα π.Χ.,

διορισμός της καθ' ύλη αρμοδιότητας λόγω ποσού μπορεί να μην ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στις δικαιοταξίες των αρχαίων ελληνικών πόλεων, αλλά επέζησε μέχρι τις αρχές του δεύτερου αιώνα π.Χ. στις ρυθμίσεις για εκδίκαση διαφορών μεταξύ πόλεων.

Β) Το στοιχείο, όμως, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Χερσόνησο (και είναι αρκετά σπάνιο στον ελληνόφωνο αρχαίο κόσμο) είναι η δυνατότητα των αντιδίκων να απορρίψουν πέντε άτομα από τον νόμιμα προσδιορισμένο αριθμό δικαστών. Ο εκδότης υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση αυτής της ρύθμισης οφείλεται σε επιρροή του ρωμαϊκού θεσμού της *reiectio*. Το δικαίωμα της απόρριψης (*reiectio*) ίσχυε όταν ακολουθείτο η διαδικασία της «φόρμουλας», δηλαδή η έγγραφη δικαστική εντολή του δικάζοντος πραιτόρα με την οποία οριζόταν ο δικαστής ενώπιον του οποίου θα εκδικαζόταν η επίδικη διαφορά. Η διαδικασία επιλογής δικαστή (*unus iudicus*) ή δικαστών (*recuperatores*) κατά τη διαδικασία της «φόρμουλας» ακολουθούσε την παρακάτω πορεία: υπήρχε ένας κατάλογος (*album iudicum*) των Ρωμαίων πολιτών με τα απαιτούμενα προσόντα (ιδιότητα πολίτη, ηλικία, φύλο, διανοητική κατάσταση, έλλειψη φυσικών και ψυχικών αναπηριών), συνήθως συγκλητικοί και ιππείς. Ο κατάλογος συντασσόταν με πρωτοβουλία του γραφείου του πραιτόρα κάθε χρόνο. Σε περίπτωση που επιλεγόταν η επίλυση της διαφοράς από δικαστές (*recuperatores*), τότε είτε οι διάδικοι συμφωνούσαν όσον αφορά τους δικαστές που θα εκδίκαζαν την υπόθεση τους είτε γινόταν κλήρωση (*sortitio*) των δικαστών. Στην τελευταία περίπτωση ο κάθε διάδικος είχε δικαίωμα να απορρίψει έναν αριθμό κληρωθέντων δικαστών (*reiectio*) τόσο σε αστική όσο και σε ποινική υπόθεση²⁶.

Όσον αφορά την εισαγωγή του θεσμού στην Χερσόνησο δεν γνωρίζουμε παρά μόνο ψήγματα. Από τα συμφραζόμενα της επιγραφής αφήνεται να διαφανεί ότι ο θεσμός της «απόρριψης δικαστών» είναι κάτι το νέο, το οποίο ενδεχομένως αποζημιώνει για τον περιορισμό του μεγέθους των δικαστηρίων. Δεν γνωρίζουμε, όμως,

συμφωνία μεταξύ των Αιαντίων και της Ναρύκου, IG ix (1)² 3, 706, A 21-22 (Staatsverträge III 472): τᾱι δῖλκαι δικαστᾱς αἰρεῖσθαι — — —/ον τριακοντοδράχμου ἔνδεκα ἄνδρας, ἐν δὲ Ναρύκαι ἐξ ἀπάντων.

26. Βλ. Πλούτ., *Κάτων ελάσσων*, 48.9: ἐπισχόμενος ὁ Κάτων τὰ ὦτα ταῖς χερσὶν (ἔτυχε γὰρ δικάζων) ἐκώλυεν ἀναγινώσκεισθαι τὴν μαρτυρίαν, ὁ δὲ Πλάγγος ἀπέλεξεν αὐτόν ἐκ τῶν δικαστῶν μετὰ τοὺς λόγους, και Δίων Κάσσιος 40.55.3. Για την άσκηση του δικαιώματος απόρριψης, βλ. Mommsen (1899: 214), Berger (1953: 673) Kaser (1966: 138-41, 195 και 198), Kunkel (1966: 64), την ανάλυση του Metzger (1997: 61-63) για τη διαδικασία ορισμού δικαστών στη *Lex Irnitana*, Mousourakis (2003: 129) και Fournier (2010: 34-38) για τις πληροφορίες για τα *album* των επαρχιών. Στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Πετρόπουλος (1963: 1527-8), Γκόφας (1988: 11-13) και Νάκος (1991: 242-4).

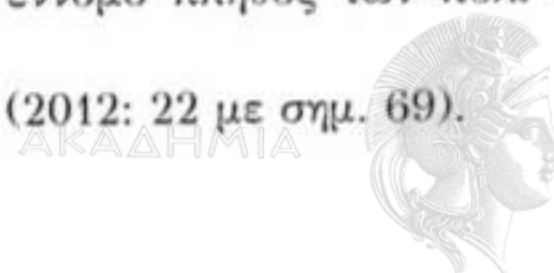
1. Ποιοι ήταν οι άρχοντες οι επιφορτισμένοι με την κλήρωση των δικαστών; (το ότι γινόταν κλήρωση είναι βέβαιο, λόγω της χρήσης του ρήματος κλαροῦν)
2. Πως διεξαγόταν η κλήρωση; Συντασσόταν -και με ποια κριτήρια (παρόμοια ίσως με τα ρωμαϊκά;)- κάποιος κατάλογος υποψηφίων (*album iudicum*)²⁷ ή μήπως η κλήρωση γινόταν από το σύνολο των πολιτών;
3. Πότε οι διάδικοι ασκούσαν το δικαίωμα απόρριψης; Πριν ή μετά την κλήρωση των δικαστών;
4. Πως επιμεριζόταν το δικαίωμα απόρριψης των πέντε δικαστών ανάμεσα στους αντιδίκους; Μήπως όπως στην επιγραφή της Κυρήνης (για την οποία βλ. παρακάτω) τρεις για τον ενάγοντα και δύο για τον εναγόμενο;

Ο εκδότης προκρίνει τη θέση ότι η κλήρωση γινόταν από τους άρχοντες (στ. 8-9) (σε αντιστοιχία με τους θεσμοθέτες της κλασικής Αθήνας, ό, τι και αν σήμαινε αυτό στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο) από το σύνολο των πολιτών, βασιζόμενος στην έλλειψη πληροφοριών για κάποιο περιουσιακό κριτήριο και (ανομολόγητα) στο υποτιθέμενο δημοκρατικό παρελθόν της πόλης. Όμως, κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται σε κανένα σημείο της επιγραφής, γιατί το ψήφισμα τροποποιεί ρυθμίσεις σε ένα δεδομένο δικονομικό πλαίσιο, το οποίο αγνοούμε. Επομένως, είναι επισφαλές να διατυπώνονται θεωρίες για τον χαρακτήρα των αλλαγών. Επιπλέον, στην επιγραφή ενυπάρχει μια υφέρπουσα αντίφαση. Η εξαίρεση πέντε κληρωθέντων δικαστών θα μείωνε τον αριθμό τους στις χαμηλότες ύψους διαφορές στους δύο μόνο²⁸. Η εξήγηση που προτιμώ για την εξομάλυνση της αντίφασης είναι ότι το δικαίωμα εξαίρεσης ασκείται προληπτικά επί του αρχικού καταλόγου των δικαστών και όχι επί των ορισθέντων για την εκδίκαση. Δηλαδή οι διάδικοι μπορούσαν να εξαιρέσουν από κοινού μέχρι πέντε άτομα από τον κατάλογο των υποψηφίων δικαστών και η κλήρωση των δικαστών που θα εκδίκαζαν την υπόθεση θα γινόταν ανάμεσα στους υπόλοιπους. Αυτό, βεβαίως, συνιστά παρέκκλιση από το ρωμαϊκό πρωτότυπο, αλλά η φράση «ἐκ τοῦ πλάθεος τοῦ ἐννόμου» μας προϊδεάζει προς αυτήν την κατεύθυνση. Επομένως, όσον αφορά τις παραπάνω διατάξεις, η δικονομία της Χερσονήσου αποκτά έναν υβριδικό χαρακτήρα, όπου η καινοτομία συναντά την παράδοση.

Η υπόθεση της ρωμαϊκής επίδρασης, όσον αφορά την απόρριψη δικαστών,

27. Έτσι θα μπορούσε να ερμηνευτεί και η φράση «το έννομο πλήθος των πολιτών».

28. Για την επισήμανση του ίδιου προβλήματος βλ. Kantor (2012: 22 με σημ. 69).

στη ρύθμιση από τη Χερσόνησο παραμένει ιδιαίτερα ελκυστική και ενισχύεται ιδιαίτερα από το γεγονός ότι δύο παρόμοιες ρυθμίσεις στον ελληνόφωνο χώρο χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια. Ειδικότερα, στο ρωμαϊκό νόμο *de provinciis praetoris*, ο οποίος εκδόθηκε γύρω στο 101/100 π.Χ. και η απόδοση του στα ελληνικά έχει σωθεί σε δύο αντίγραφα, σε επιγραφή των Δελφών (FD III (4) 37; SEG 3.378) και της Κνίδου [JRS 64 (1974) 195-220 (BE 1976 αρ. 658)], προβλέπονται διατάξεις για την εφαρμογή του νόμου για την δικαιοδοσία των διοικητών στις επαρχίες της Ανατολής²⁹.

Η δυνατότητα απόρριψης δικαστών εμφανίζεται και σ' ένα φάκελο εγγράφων όπου διασώζεται το διάταγμα του Οκταβιανού Αυγούστου για την Κυρήνη, όπως και απόφαση της συγκλήτου του 4 π.Χ.³⁰ Το διάταγμα

29. Βλ. Crawford (1996: αρ. 12 V, 14-22) (SEG 46.1155, 1416 και 2302, 47.1841, 48.2157, 49.2453, 2506, 50.1698, 51.1517, 52.757, 55.2055, BE 1996 αρ. 409 και 456): παρά τούτων τε τεσσαράκοντα πέντε [--- μετά ταυ]/τα ὅπως γνώμης ἐκείνου ὡς περὶ τούτου τοῦ πράγματος προσαχθῇ--- λ]/άχωσιν καὶ οὕτως παρεξαιρῶνται φροντιζέτω ἐπεὶ τε εἰσι--- τεσσ/σαράκοντα πέντε παρόντες τῷ ἀπαιτησάμενῳ πρῶτον ἐξεστῶ/μεταπορίπτειν, ἕνα ἕκαστος ἵνα ἀπολέγωνται ἐν μέρει μέχρι τούτου/ ἕως ἂν δεκαπέντε λοιποὶ ἔσωνται, ὅς αὐτὸς [μὴ δύνηται], λεγέτω/ ὑπὲρ ἐκείνου ἀρχῶν ὃν ἀνθ' ἑαυτοῦ τῶν θελόντων κελεύηι/ μέχρι τούτου ἕως δεκαπέντε ἔσωνται/ οὕτως περὶ τούτου τοῦ/ πράγματος εἰς ἐκείνους δεδομένοι περὶ [τε ---] ... ([...]) και να δει ποιος από τους σαράντα πέντε [...έπειτα] σύμφωνα με την απόφαση του προσώπου ενώπιον του οποίου [οποιοσδήποτε θα εμφανιστεί (για προανακριτική διαδικασία;)] σχετικά με αυτό το θέμα θα επιλεγεί με κλήρωση ... [Και όταν θα είναι] παρόντες οι σαράντα πέντε, ο ενάγων [θα έχει πρώτος το δικαίωμα] να απορρίψει, (εφόσον) ο καθένας με τη σειρά του απορρίψει από έναν μέχρι να μείνουν δεκαπέντε. Όποιος δεν μπορεί ο ίδιος να εκδικάσει, ένας άρχοντας θα επιλέξει αντί γι' αυτόν, ποιος από τους υπόλοιπους θα δικάσει, μέχρι να φτάσουν τον αριθμό των δεκαπέντε). Συμπυκνωμένη απόδοση του νόμου από τον de Souza (1999: 108-15).

30. SEG 9.8 I. 22-31 (7/6 π.Χ.): Ἐὰν δὲ Ἑλλήν κρινόμε/νος, πρὸ μιᾶς ἡμέρας ἢ τὸν κατήγορον ἄρξασθαι λέγειν, δοθείσης ἐξου/σίας αὐτῷ πότερον ἅπαντας βούλεται κριτὰς αὐτῷ Ῥωμαίους εἶναι ἢ τοὺς/ ἡμίσιους Ἑλλήνας, ἔλθεται τοὺς ἡμίσιους Ἑλλήνας, τότε σηκωθεισῶν τῶν/ σφαιρῶν καὶ ἐπιγραφέντων αὐταῖς τῶν ὀνομάτων, ἐγ μὲν τοῦ ἐτέρου κλη/ρωτηρίου τὰ τῶν Ῥωμαίων ὀνόματα, ἐγ δὲ τοῦ ἐτέρου τὰ τῶν Ἑλλήνων κληρο[ύ]/σθω, ἕως ἂν [αν] ἐφ' ἑκατέρου γένους ἀνὰ εἴκοσι πέντε ἐκπληρωθῶσιν, ὧν ἀνὰ ἕ/να ἐξ ἑκατέρου γένους ὁ διώκων, ἂν βούληται, ἀπολεγέτω, τρεῖς δὲ ἐξ ἀπάντων/ [ό] φεύγων, ἐφ' ὧς οὐτε [Ῥ]ωμαίους πάντας οὐτε Ἑλλήνας πάντας ἀπολέξει, εἴτα οἱ/ ἄλλοι πάντες ἐπὶ τὴν ψηφοφορίαν ἀπολυέσθωσαν καὶ φερέτωσαν ἰδίαι μὲν εἰς ἐτέ/ραν κίστην οἱ Ῥωμαῖοι τὴν ψῆφον, ἰδίαι δὲ οἱ Ἑλληνες εἰς ἐτέραν ... (Αλλά εάν μια μέρα πριν αρχίσει τον λόγο του ο κατήγορος, ένας Έλληνας που δικάζεται επιλέξει, όταν του προταθεί, εάν θέλει να δικαστεί από Ρωμαίους ή οι μισοί δικαστές να είναι Έλληνες, και επιλέξει να έχει Έλληνες ως μισούς δικαστές, τότε αφού οι σφαίρες ζυγιστούν και γραφούν με τα ονόματα, να γίνει η κλήρωση, από το ένα κληρωτήριο τα ονόματα των Ρωμαίων και από το άλλο τα των Ελλήνων, μέχρι η σύνθεση να συμπληρωθεί με εἴκοσι

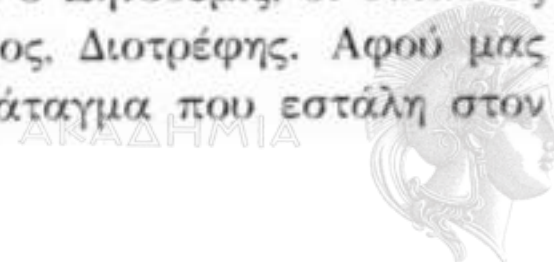
αποσκοπεί στην θεραπεία κάποιων αρρυθμιών που παρατηρήθηκαν στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Κυρήνη με την εισαγωγή κανόνων που εγγυώνται την αμεροληψία στη σύνθεση των δικαστηρίων. Ειδικότερα, σε περίπτωση που κάποιος από τους Έλληνες εναγομένους επιλέξει να δικαστεί από δικαστήριο του οποίου οι μισοί δικαστές είναι Έλληνες, ο εγκαλών μπορεί να απορρίψει ένα Ρωμαίο και έναν Έλληνα ενώ ο εγκαλούμενος μπορεί να απορρίψει τρεις δικαστές, οι οποίοι δεν μπορεί να είναι μόνο Ρωμαίοι ή μόνο Έλληνες.

Ο εκδότης της επιγραφής αναγνωρίζει την πιθανότητα ότι κάποια παρόμοια πρακτική ενδεχομένως να ίσχυε και στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο³¹. Ειδικότερα δύο μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι στη διαδικασία ενώπιον του «δικαστηρίου» οι διάδικοι μπορούσαν όχι απλώς να υποβάλλουν αίτηση εξαίρεσης αλλά είχαν το δικαίωμα να αποκλείσουν δικαστές από τη σύνθεση του δικαστηρίου. Υπενθυμίζεται ότι το «δικαστήριο» ήταν το πρώτο χρονολογικά δικαιοδοτικό όργανο στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο και μαρτυρείται μέχρι τα τέλη του τρίτου αιώνα. Είχε αρμοδιότητα να εκδικάζει διαφορές μεταξύ των αποίκων με στελέχη που δεν ορίζονταν από τον βασιλιά³².

πέντε από κάθε κατηγορία. Από αυτούς ο ενάγων μπορεί να απορρίψει έναν από κάθε κατηγορία, ενώ ο εναγόμενος τρεις από όλους, εφόσον δεν είναι όλοι τους Ρωμαίοι ή Έλληνες. Έπειτα οι υπόλοιποι μπορούν να ψηφίσουν και οι Ρωμαίοι να ρίξουν την ψήφο τους χωριστά σε μία ψηφοδόχο και οι Έλληνες χωριστά σε άλλη). Βλ. επίσης *FIRA* i² 68, de Visscher (1940: 71-72), Sherk (1969: 31), Sherk (1984: 102), Sherk (1988: 13), Oliver (1989: 8-12), *SEG* 14.888, 16.866, 18.728, 20.704, 30.1824, 38.1873 και 1888, 39.1719, 41.1692, 46.2203 και 2350, 47.2355, 51.1427, 55.2053, *BE* 1940 αρ. 19 και 208, 1943 αρ. 80, 1961 αρ. 841.

31. Για τις παραπάνω μαρτυρίες βλ. Taubenschlag (1955: 508), Wolff (1962: 39-43) και Méléze-Modrzejewski (2011: 126-7).

32. *P. Gurob* 2, 1-11 (*P. Petr.* 3, 21; *M. Chrest.* 21) (Κροκοδιλόπολις, 226 π.Χ.): ἔτους κβ ἐ[φ' ἱερέως] τοῦ ὄντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀλεξάνδρου [καὶ θεῶν Ἀδελφῶν]/ καὶ θεῶν Εὐερ[γετῶ]ν, κανηφόρου Ἀρσιν[ό]ης Φιλαδέλφου τῆς οὔσης [ἐν Ἀλεξανδρείᾳ]/ μηνὸς Δύστ[ρου κβ] ἐν Κροκοδίλων πόλει τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ [ἐπὶ προέδρου]/ Ζηνοθέμιδος· δικασ[ταὶ Διομήδης Πολυχλῆς Ἀνδρ[ων Θεοφάνης Μαιάνδριος]/ Σώνικο[ς Διοτρέφης]. καθίσαντος ἡμᾶς Πολυδεύκου τοῦ εἰσαγωγ[έως κατὰ τὸ]/ παρὰ Ἀριστο[μάχου το]ῦ πρὸς τῇ στρατ[ηγ]ίᾳ τοῦ Ἀρσινοῖτου νο[μοῦ τεταγμένου]/ γραφέν αὐτῶ[ι] προστ[άγμα οὗ ἐστὶν ἀν[τ]ίγραφον τόδε· Πολυ[δεύκει χαίρειν]/· ἡξίωκεν τὸν βασιλέα διὰ τῆς ἐντε[ύξ]εως ἢ Ἡράκλεια κα[θίσαι - ca. 9 - ὁμό]/σαντας πάντ[ας δικ]αστὰς πλὴν ὧν [ἂν ἐ]κάτερος ἐξαναστή[σῃ κατὰ τὸ διάγραμ]/μα. (Το 22^ο ἔτος, όταν ήταν ο Αλέξανδρος ιερέας και των θεῶν Ἀδελφῶν και των θεῶν Εὐεργετῶν στην Αλεξάνδρεια και κανηφόρος της Ἀρσινόης Φιλαδέλφου στην Αλεξάνδρεια, τον μήνα Δύστρο στις 22 στην Κροκοδίλων πόλη του Ἀρσινοῖτη νομοῦ, όταν πρόεδρος ήταν ο Ζηνόθεμις, οι δικαστές Διομήδης, Πολυχλῆς, Ἀνδρων, Θεοφάνης, Μαιάνδριος, Σώνικος, Διοτρέφης. Αφού μας συγκάλεσε ο Πολυδεύκης ο εἰσαγωγέας σύμφωνα με το διάταγμα που εστάλη στον

Στα ελληνιστικά χρόνια η πρακτική της απόρριψης δικαστών δεν μαρτυρείται εκτός Αιγύπτου. Αντίθετα σε μια επιγραφή που διασώζει τη συμφωνία μεταξύ Τημνίων και Κλαζομενίων και αφορά τους όρους που θα διέπουν την υποχρεωτική διαιτησία μεταξύ Τημνίων και Κλαζομενίων υπάρχει ένας κατάλογος κωλυμάτων για άτομα που θα μπορούσαν να εκδικάσουν υποθέσεις. Τα κωλύματα αυτά αφορούν την ύπαρξη συγγένειας, ή θεσμοποιημένων δεσμών μεταξύ ατόμου και πόλης ή αξιωμάτων. Η παραβίαση των κωλυμάτων δεν συνιστά λόγο ακυρότητας της απόφασης αλλά επιφέρει τη δίωξη του παραβάτη και την επιβολή προστίμου³³. Στο διάταγμα συμφιλίωσης από την Νακώνη της Σικελίας, η οποία χρονολογείται στα μέσα του

ορισθέντα στρατηγό του Αρσινοίτη νομού Αριστόμαχο του οποίου αντίγραφο είναι το ακόλουθο. Χαιρετισμούς στον Πολυδεύκη. Η Ηράκλεια υπέβαλε την αξίωση στον βασιλέα με προσφυγή να ... να ορκιστούν όλοι οι δικαστές εκτός από εκείνους που ο κάθε διάδικος θα εξαιρέσει σύμφωνα με το διάταγμα) και Wolff (1962: 41-42). Επίσης, P. Hal. 9v (3^{ος} αιώνας π.Χ.): [...], αι. ἀπ(έσταλκά) σοι τὸ ἀν(τίγραφον) τῆς [έντεύξεως, ἧς]/ [...], ἧς ἔδωκεν εἰς τὸ τοῦ βα[σιλέως] ὄνομα.... / [...], δ[ι]... ἡξίω[εν] καθιστ[...], [...], σαντας καὶ τὸν κλῆρον [λαχόντας(;) δι]/[καστὰς] πάντας πλὴν οὐ ἂν ἐ[κάτερος αὐτῶν ἐξ]/[αναστή]σῃ κατὰ τὸ διάγρ(αμμα). (... σου ἔχω στείλει αντίγραφο της προσφυγῆς την οποία ... υπέβαλε στον βασιλέα... αξίωνε ... και τους δικαστές που κληρώθηκαν όλους εκτός από εκείνους που ο κάθε διάδικος εξαιρέσει σύμφωνα με το διάταγμα), πρβλ. όμως Wolff (1962: 40).

33. SEG 29.1130bis, 37-44 (BE 1980 αρ. 437-8, 1987 αρ. 287, SEG 36.1040B, 37.1782bis και 1828, 38.1189, 46.2340, Ager, *Interstate arbitrations* 71) (πρώτο μισό 2^{ου} αιώνα π.Χ.): ο[ὗ]ς οὐ δεῖ δικάζειν· μὴ δικάζειν πατέρα παιδ[ι]/ μὴδὲ παῖδα πατρὶ μ[ηδ]ῆ ἀδελφοὺς ἀδελφῶι μὴδὲ ἀδελφιδοῦς/ μὴδὲ πάτρως μὴδ[ῆ] μήτρως μὴδὲ γαμβροὺς μὴδὲ πενθεροὺς/ μὴδὲ κοινωνοῦ[ς] τῆς [δίκης] μὴδὲ προξένους μὴδὲ τοὺς εἰσαγωγεῖς/ τῶν δικῶν μὴδ[ῆ] τοὺς τρ[ι]εφομένους ὑπὸ τῆς πόλεως· ἐὰν δὲ τις πα<ρά> ταῦ/τα δικάσῃ οὐς ἢ [συνθή]κῃ ἀπείργει, ἀποτισάτω ὁ δικάσας τῶι δικαζο/μένωι τὸ πέμπ[τον] μέρος τοῦ ἐπιγράμματος τῆς δίκης ἣν ἐδίκησεν/ καὶ τῆς δίκης ὑπ[ε]ρί[δο]κοις ἔστω. (Αυτοί που δεν πρέπει να δικάζουν. Να μη δικάζει ο πατέρας τον γιο, ούτε ο γιος τον πατέρα, ούτε ο αδελφός τον αδελφό, ούτε τα ανίψια, ούτε οι θείοι από την πατρική γραμμή ούτε από την μητρική, ούτε οι γαμπροί ούτε οι πεθεροί, ούτε εκείνοι που συνδέονται με τη δίκη, ούτε οι πρόξενοι, ούτε οι εισαγωγείς των υποθέσεων, ούτε εκείνοι που τρέφονται από την πόλη. Εάν κάποιος, από αυτούς που η συμφωνία απαγορεύει, δικάσει παρά τους κανόνες, να καταβάλλει στον δικαζόμενο το ένα πέμπτο του τιμήματος που επιδικάστηκε στη δίκη στην οποία συμμετείχε και να μπορεί να διωχθεί δικαστικά). Βλ. σχετική συζήτηση με παράλληλα στη μελέτη της Cassayre (2010: 369-71). Απόρριψη με βάση την ιθαγένεια των δικαστών σημειώνεται στην επιγραφή που διασώζει την συνθήκη μεταξύ Αιτωλών και Αχαρνάνων του πρώτου μισού του τρίτου αιώνα π. Χ. όπου αποκλείονται από το δικαιοδοτικό όργανο που θα ορίσει την «Πραντίδα χώρα» οι πολίτες της Στράτου και της Άγρου, IG ix (1)² 1 3 A, 9-11: εἰ δὲ μὴ, Ἀχαρνᾶνες καὶ Αἰτωλοὶ/τερμαζάντω τὰμ Πραντίδα χώραν, αἰρεθέντας ἑκατέρων δέκα πλὴν Στρατίων καὶ Ἄγρα<ι>/ων· καθὼς δὲ κα τερμάζωντι, τέλειον ἔστω.

τρίτου αιώνα, οι συγγενείς των αντιδίκων αποκλείονται, σύμφωνα με τον νόμο, από την εκδίκαση υποθέσεων³⁴.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των ελληνιστικών ρυθμίσεων και της ρωμαϊκής πρακτικής. Η ρωμαϊκή διαδικασία της απόρριψης (*reiectio*) έχει έναν αφηρημένο χαρακτήρα σε αντίθεση με τον περιπτωσιολογικό (και γι' αυτό περιοριστικό) χαρακτήρα της αντίστοιχης ελληνιστικής ρύθμισης. Ειδικότερα, η επιγραφή από τις Κλαζομενές αναφέρει περιοριστικά τους λόγους εξαίρεσης από την εκδίκαση υποθέσεων. Αντίθετα η ρωμαϊκή ρύθμιση δεν αναφέρεται σε λόγους εξαίρεσης αλλά δίνει τη δυνατότητα στους διαδίκους να αποκλείσουν έναν αριθμό δικαστών (ακόμα και αν αυτοί πληρούν τις προϋποθέσεις για να συμπεριληφθούν στον κατάλογο δικαστών) για ασήμαντους ή προσωπικούς λόγους.

Η αποσπασματική επιγραφή από την κριμαϊκή Χερσόνησο παρέχει μια σπάνια μαρτυρία πρόσληψης και προσαρμογής ενός δικονομικού κανόνα δικαίου αλλά και μια άλλη διάσταση στη διαχείριση καταστάσεων εκτάκτου ανάγκης στα πλαίσια του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Πίσω από τη δυνατότητα απόρριψης δικαστών (είτε ως υιοθέτηση μιας ρωμαϊκής πρακτικής είτε ως απότοκο άγνωστων σε μας ελληνιστικών πρακτικών) υποχρύπτεται η φροντίδα για την διασφάλιση της αμεροληψίας των δικαστών. Ενώ στην κλασική Αθήνα η ίδια αυτή αγωνία οδήγησε δύο φορές στην τροποποίηση του συστήματος κλήρωσης των «ηλιαστών», στις ελληνιστικές μοναρχίες το δικαίωμα απόρριψης αποσκοπούσε, ενδεχομένως, στην αποζημίωση των συνηθισμένων σε πολυμελείς δικαστικές συνθέσεις Ελλήνων.

Λέξεις-κλειδιά: Χερσόνησος Ταυρική, ολιγανδρία, σύνθεση δικαστηρίων, *reiectio iudicium*, επιγραφές, πρόσληψη δικαιοϊκών κανόνων.

34. SEG 30.1119, 13-19 (Dubois, IGDS 206) (Νακώνα, 254-240 π.Χ.): οἱ δὲ <ὑπ>ενάντιοι γεγονότες ἐν/ τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις ἑκάτεροι ἑκατέρων προγραψάντω. οἱ δὲ/ ἄρχοντες τὰ ὀνόματα κλαρογραφήσαντες χωρὶς ἑκατέ/ρων ἐμβαλόντες ἐς ὑδρίας δυόω κλαρώντων ἓνα ἐξ ἑκα/τέρων, καὶ ἐκ τῶν λοι[π]ῶν πολιτῶν ποτικλαρώντων τρεῖς/ πὸτ τοὺς δύο ἔξω τῶν ἀγχιστεῖαν ἃν ὁ νόμος ἐκ τῶν δικασ/τηρίων μεθίστασθαι κέλεται. (Αυτοί δε που συντάχθηκαν με τις αντιμαχόμενες μερίδες στα προηγούμενα χρόνια να γράφουν τα ονόματα τους απέναντι τα μεν από τα δε, και οι άρχοντες να γράφουν σε κλήρους τα ονόματα τους χωριστά και αφού τα βάλουν σε δύο υδρίες να κληρώνουν ένα από κάθε μερίδα και από τους υπόλοιπους πολίτες τρεις επιπλέον των δύο, εκτός από τους συγγενείς, τους οποίους ο νόμος ορίζει ότι αποκλείονται) και στ. 24-25.

Αναφορές

- Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σ. (2008) *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα (5^{ος} και 4^{ος} π.Χ. αι.)*, Αθήνα.
- Bagnall, R. S. & P. Derow (eds) (2004) *Historical sources in translation. The Hellenistic period*, Oxford.
- Berger, A. (1953) *Encyclopedic dictionary of Roman law*, Philadelphia.
- Boffo, L. (1989) "Grecità di frontiera: Chersonaso Taurica e i signori del Ponto Eusino (SIG³ 709)" *Athenaeum* 67, 211-59, 369-405.
- Brodersen, K. (1996) *Historische griechische Inschriften in Übersetzung*, II, Darmstadt.
- Brun, P. (2000) *L'orateur Démosthène. Essai d'histoire et d'historiographie*, Bordeaux. (Ausonius – Scripta Antiqua 3)
- Cartledge, P. (2002) *Sparta and Lakonia: a regional history, 1300-362 BC*, London.
- Cassayre, A. (2010) *La justice dans les cités grecques. De la formation des royaumes hellénistiques au legs d'Attale*, Rennes.
- Γκόφας, Δ. Χ. (1988) *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου²*, τχ. VI, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Corvisier, J.-N. & W. Suder (1996) *Polyanthropia – Oliganthropia. Bibliographie de la démographie du monde grec*, Wrocław.
- Corvisier, J.-N. (2001) «L'état présent de la démographie historique antique: tentative de bilan» *Annales de démographie historique* 2/102, 101-40.
- Crawford, M. (1996) *Roman Statutes*, London.
- Fournier, J. (2010) *Entre tutelle romaine et autonomie civique. L'administration judiciaire dans les provinces hellénophones de l'empire romain (129 av. J.-C. - 235 apr. J.-C.)*, Athènes (BEFAR 341).
- Gajdukevich, V. F. (1971) *Das bosporanische Reich*, Berlin.
- Gallo, L. (1980) "Popolosità e scarsità di popolazione. Contributo allo studio di un topos" *ASNP* 10 (4), 1233-70.
- Gauthier, Ph. (1972) *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy.
- Hansen, M. H. & T. Heine Nielsen (2004) *An inventory of archaic and classical poleis*, Oxford.
- Harrison A. R. W. (1968-71) *The law of Athens*, Oxford.
- Haussoulier, B. (1917) *Traité entre Delphes et Pellana. Étude du droit grec*, Paris.
- Kantor, G. (2012) "Local courts of Chersonesus Taurica in the Roman age" στον τόμο των Martzavou, P. & N. Papazarkadas (eds) *The epigraphy of the post-classical polis*, Oxford. (υπό εκτύπωση) (παραπομπή γίνεται στις σελίδες του δοκιμίου)
- Kaser, M. (1966) *Das römische Zivilprozessrecht*, München.
- Kunkel, W. (1966) *An introduction to Roman legal and constitutional history*, Oxford.
- Latyshev, B. (1885) "La constitution de Chersonèsos en Tauride d'après les documents épigraphiques" *BCH* 9, 265-300.
- Makarov, I. (2005) "Novyj zakon o sudakh Khersonesa Tavricheskogo" στον τόμο των Smyshliaev, A. L. & O. P. Smirnova (eds) *Drevnee Sredizemnomorje: Religiya, obshchestvo, kultura*, 73-82, Moskva.
- Makarov, I. (2007a) «Les données épigraphiques sur l'histoire de Chersonèse Taurique du Ier s. a.C. au Ier s. p.C.» στον τόμο *Acta XII Congressus Internationalis epigraphiae Graecae et Latinae (Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae*, Barcelona, 3-8 Septembris 2002), 877-84, Barcelona.
- Makarov, I. (2007b) "La ville libre grecque et l'administration romaine: le cas de Chersonèse

- Taurique» στον τόμο των Bresson, A., Ivantchik, A. & J.-L. Ferrary (eds) (2007) *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral de la mer Noire (VIIe s. a.C.-IIIe s. p.C.)*, 327-42, Bordeaux.
- Mélèze-Modrzejewski, J. (2011) *Droit et justice dans le monde grec et hellénistique*, Varsovie. (JJP Suppl. 10)
- Metzger, E. (1997) *A new outline of the Roman civil trial*, Oxford.
- Mommsen, Th. (1899) *Römisches Strafrecht*, Leipzig.
- Mousourakis, G. (2003) *The historical and institutional context of Roman law*, Aldershot.
- Müller, Chr. (2010) *D'Olbia à Tanais. Territoires et réseaux d'échanges dans la Mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux. (Scripta Antiqua 28)
- Munk Højte, J. (2005) "The date of the alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE i² 402) and its implications" στον τόμο των Stolba, V. F. & L. Hannestad (eds) *Chronologies of the Black sea area in the period c. 400-100 BC*, 137-52, Copenhagen.
- Νάκος, Γ. Π. (1991) *Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου*, Θεσσαλονίκη.
- Oliver, J. H. (1989) *Greek constitutions of early Roman emperors from inscriptions and papyri*, Philadelphia.
- Πετρόπουλος, Γ. (1963) *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου ως εισαγωγή εις τον άστικόν κώδικα και εις τὸ προϊσχύσαν αὐτοῦ άστικόν δίκαιον²*, Ἀθῆναι.
- Poddighe, E. (1993) "La condition juridique des citoyens Athéniens frappés par les décret du 322: *atimoi* ou *phygades*" *Métis* 8, 271-283.
- Poddighe, E. (2002) *Nel segno del Antipatro. L'ecclissi della democrazia ateniese dal 323/2 al 319/8 a. C.*, Roma.
- Rhodes, P. J. & D. M. Lewis (1997) *The decrees of the Greek states*, Oxford.
- Sherk, R. K. (1988) *Translated documents of Greece and Rome VI: The Roman empire: Augustus to Hadrian*, Cambridge.
- Sherk, R. K. (1984) *Rome and the Greek East to the death of Augustus*, Cambridge.
- Sherk, R. K. (1969) *Roman documents from the Greek East*, Baltimore.
- de Souza, Ph. (1999) *Piracy in the Greco-Roman world*, Cambridge.
- Taubenschlag, R. (1955) *The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri, 322 B.C. - 640 A.D.*, Warszawa.
- Vinogradov, J. G. & M. I. Zolotarev (1999) «L'ostracismo e la storia della fondazione di Chersonesos Taurica. Analisi comparata con gli ostraka dal *Kerameikos* di Atene» *MEP* 2, 111-31.
- Vinogradov, J. G. & M. I. Zolotarev (1990) «La Chersonèse de la fin de l'archaïsme» στον τόμο *Le Pont Euxin*, 397-419, Paris.
- Visscher, F. (1940) *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène*, Louvain.
- Wolff, H. J. (1962) *Das Justizwesen der Ptolemäer*, München.
- Zolotarev, M. I. (2003) «Chersonesus Tauricus. The foundation and the development of the polis» στον τόμο των Grammenos, D. V. & E. K. Petropoulos (eds) *Ancient Greek colonies in the Black sea*, I, 603-44, Thessaloniki.

SUMMARY

I. N. ARNAOUTOGLOU: *Legal sideeffects of oligandria*

A fragmentary inscription from the late first or early second-century AD Chersonesos Taurica, (*SEG* 55.838, *AEp* 2007 no. 1243, *BE* 2008 no. 411), brings forward an ill-attested, so far, consequence of *oligandria*, i.e. shortage of male citizens to man the courts of the *polis*. The inscription preserves a decree of Chersonesos in Crimaea, according to which the size of court panels was to be curtailed down to more than fifteen judges for disputes worth an unknown sum of money, fifteen judges for disputes worth more than 60 denari, to nine judges for disputes worth between 30 and 60 denari and to seven for disputes worth less than 30 denari. In addition the decree grants to the litigants the right to exempt from the judicial panel five undesirable persons. The decree, despite its state, reveals important features of the institutional make up of Chersonesos. From a legal-history perspective it is noteworthy a) the reaffirmation of the practice, attested in a few cases so far (*IG* ix (1)² (3) 717, B 10-18 (*Nomima* I 53); *FD* iii (1) 486, 3-4 (*Staatsverträge* III 558); *IG* ix (1)² 3, 706, A 21-22 (*Staatsverträge* III 472)), of deciding the competence of a court to judge a case depending on the value of the dispute and b) the adoption of the Roman rule of *reiectio iudici* and its adaptation to the institutional setting of Chersonesos. While in the Roman formulary system the litigants had the right to exclude a certain number of appointed by the praetor judges, seemingly in Chersonesos the same right was exercised before the allotment of judges. What is particularly interesting is that similar arrangements were not completely unknown in Hellenistic times, the only difference being that they were confined to regulations regarding inter-*poleis* disputes and they usually concerned specific impediments for someone to act as a judge. (*SEG* 29.1130bis, 37-44; *IG* ix (1)² 1 3 A, 9-11; *SEG* 30.1119, 13-19 (Dubois, *IGDS* 206)) An early parallel to the Roman rule of *reiectio* is attested in third century-Egypt (*P. Gurob* 2, 1-11); direct evidence for Roman influence is provided by similar stipulations in the Greek version of *de provinciis praetoris* (Crawford (1996: αρ. 12 V, 14-22)) and in the Augustan legal intervention in Cyrene (*SEG* 9.8 I, 22-31). What lies behind these regulations is safeguarding the impartiality of juries, a worry that led Athenians to amend their jury appointment-system twice in the late fifth and fourth centuries. The decree from Chersonesos reveals that Greek cities in the East could adopt and adapt Roman institutions into

their institutional framework, in a dynamic relationship between tradition and innovation.

Keywords: Chersonesos Taurica, *reiectio iudicium*, *oligandria*, court panels, legal reception, inscriptions.